

Lof der Zotheid-lezing, door prof.dr. Edwin Rabbie (Erasmus School of Philosophy)

26 oktober 2018

Onze blik op Erasmus is vertekend. Nederlanders zijn tegenwoordig weliswaar ‘niet minder, maar anders religieus’, zoals eergisteren in de Volkskrant te lezen stond, maar in de huidige tijd en in dit land is het geïstitutionaliseerde Christendom een steeds meer gemarginaliseerd verschijnsel aan het worden. Verder, de kennis van de klassieke talen Latijn en Grieks is steeds meer een uitzondering. Gevolg van beide is dat we geneigd zijn uit het oog te verliezen dat de Rotterdamse geleerde allereerst een classicus en filoloog was en een man voor wie de studie van de Bijbel, in het bijzonder het Nieuwe Testament, de kern was van zijn wetenschappelijke bestaan. Als een hedendaagse geïnteresseerde al een boektitel van hem weet te noemen dan is dat, zou ik denken, vrijwel zeker de *Lof der Zotheid*. Nu valt inderdaad op de enorme populariteit van dat meesterwerkje niets af te doen – wie van u weet nog vijf boektitels van in de 16^e eeuw verschenen literaire werken te noemen die iedereen nog kent? Ik kom ook niet veel verder dan *Utopia* en *Il principe*. Niettemin vermoed ik dat Erasmus zelf toch een licht gevoel van teleurstelling niet zou kunnen onderdrukken als hij zou weten dat hij juist door dit werk zou voortleven, een werk dat hij, in tegenstelling tot de dikke folianten van het Nieuwe Testament en de *Adagia*, toch als een soort niemendalletje beschouwde.

Ook in een ander opzicht werkt het huidig perspectief vertekenend. Want terwijl *Lof der Zotheid* tegenwoordig ongetwijfeld het meest gedrukte en vertaalde boek van Erasmus is, gold dat in de periode van de zestiende tot en met de achttiende eeuw niet. De lijst van Erasmiaanse bestsellers werd in die tijd aangevoerd door een werk dat vandaag de dag nauwelijks meer in het centrum van de belangstelling staat. Ik bedoel zijn *Colloquia*, meestal vertaald als *Samenspraken; Dialogen* zou ook kunnen. De populariteit van de *Colloquia* in vroeger eeuwen wordt duidelijk als je in de Erasmusbibliografie van de Gentse bibliothecaris Ferd. Vander Haeghen uit 1893 kijkt, een werk dat volledigheid pretendeert: daar zijn 8 pagina's ingeruimd voor *Lof der Zotheid*, bij elkaar zo'n 200 uitgaven en vertalingen; de *Colloquia* nemen het dubbele aantal bladzijden in, samen goed voor bijna 400 uitgaven. Over dit werk, de *Colloquia*, wil ik u vanmiddag in kort bestek graag wat meer vertellen.

In dat korte bestek zit ‘m meteen ook het probleem: de *Colloquia* zijn namelijk behalve Erasmus’ ooit populairste werk ook een van zijn meest omvangrijke; ze nemen in de Amsterdamse uitgave van de *Opera Omnia* een heel deel van ruim 750 pagina’s in, met niet meer dan een zeer beknopt commentaar en dus voornamelijk bestaand uit de Latijnse tekst. De volledige Engelse vertaling in de *Collected Works of Erasmus*, waar de toelichtingen wat ruimer vloeien, vult twee flinke delen van bij elkaar ruim 1200 bladzijden. 1200 bladzijden in 20 minuten, dat is precies één seconde per pagina. Overigens zijn de *Colloquia* hun bestaan op zeer bescheiden schaal begonnen. Dat is zo gegaan.

In zijn jeugd werd Erasmus geplaagd door geldgebrek. Zijn ouders hadden hem en zijn broer bij hun overlijden kort na elkaar wel het een en ander nagelaten, maar hun voogden beheerden de erfenis op een dusdanige manier dat vooral zijzelf er beter van werden. Waar Erasmus’ streven er vervolgens vooral op gericht was om het gehate kloosterleven achter zich te laten, was het verwerven van een eigen bron van inkomsten een eerste urgentie. Hoe kwam je als zelfstandig geleerde rond 1500 aan geld? Daarvoor bestonden niet veel mogelijkheden: het kwam neer op lesgeven of publiceren. Erasmus heeft beide gedaan. Tijdens zijn studie in Parijs heeft hij als een soort werkstudent geprobeerd in zijn onderhoud te voorzien door het geven van lessen aan de kinderen van bemiddelde ouders. Het ging daarbij om onderwijs in de Latijnse taal. De bedoeling was dat de jongelui, die meestal aan een universiteit studeerden of dat wilden gaan doen, die taal niet alleen zouden leren lezen, maar ook spreken. Het Latijn vervulde immers in de 16^e eeuw een functie die vandaag de dag door het Engels wordt vervuld: een soort internationale geleerdentaal waarin aan de universiteiten werd gedoceerd. Daarnaast was vrijwel alle wetenschappelijke literatuur in het Latijn geschreven. En ten slotte telde je pas echt mee als je de Latijnse auteurs uit de klassieke oudheid in het origineel kon lezen. Het was echter een tijd waarin moderne leermiddelen schaars waren. In zijn autobiografie beklagt Erasmus zich erover dat hijzelf Latijn heeft moeten leren uit sterk verouderde leerboeken die nog uit de twaalfde en dertiende eeuw dateerden. Niet alleen dat de pedagogische uitgangspunten waarop die boeken gebaseerd waren ook toen al volledig verouderd waren, bovendien voldeed het laatmiddeleeuwse Latijn dat je daaruit leerde volstrekt niet aan de stilistische eisen die men in Erasmus’ tijd daaraan stelde.

Daarom heeft Erasmus voor zijn leerlingen zelf diverse werken samengesteld waarmee je goed Latijn kon leren lezen, schrijven en spreken, waaronder een handleiding voor het schrijven van brieven en een soort synoniemenwoordenboek (twee voorbeelden uit dat laatste, om te laten zien dat hij niet over een nacht ijs ging: het boekje bevat een lijst met ongeveer 150 verschillende manieren om te zeggen: ‘ik was erg blij met jouw brief’; en een andere lijst met ook ver over de 100 uitdrukkingen die allemaal betekenen ‘zolang ik leef, zal ik je nooit vergeten’). Een ander van die geschriften was een kort boekje met eenvoudige formules, bedoeld om uit het hoofd te leren, die bij beschaafde conversatie in het Latijn van pas zouden komen. Een soort ‘Wat moet ik zeggen en hoe zeg ik het in het Latijn?’, als die lang geleden, in het midden van de vorige eeuw in de tijd van voor Google Translate populaire reeks boekjes voor toeristen van de Nederlandse Reisvereniging u nog wat zeggen. Een voorbeeld: hoe zeg je ‘komt in orde’ in het Latijn? Dat klinkt in vertaling ongeveer als volgt: ‘dat zal ik doen, en graag’; ‘daar zal ik voor zorgen’; ‘wordt voor gezorgd’; ‘ik zal het niet vergeten’; ‘ik zal ervoor gaan’; ‘ik zal het niet laten versloffen’; ‘dat doe ik graag’; ‘niets liever dan dat’; ‘ik zal er nauwkeurig op toezien’; ‘komt voor elkaar’; ‘komt voor de bakker’; ‘doen we’. Nog een voorbeeld: hoe antwoord je op de vraag: ‘waarom kom je nooit meer op bezoek?’ Dat doe je als volgt – let op de prachtige serie uitvluchten – : ‘dat ging niet vanwege werkzaamheden’; ‘dat ging niet door gebrek aan vrije tijd’; ‘ik wilde wel, maar mijn werkzaamheden lieten het niet toe’; ‘mijn werk laat niet toe dat ik je zo nu en dan bezoek’; ‘ik heb het nog nooit zo druk gehad’; ‘ik word door allerlei dingen zo in beslag genomen dat ik geen vrij moment meer over heb’; ‘ik had het te druk om te kunnen langskomen’; ‘door mijn vele bezigheden was ik verhinderd om te komen’; ‘mijn gezondheid liet het niet toe’; ‘het weer was te slecht’.

Naast deze simpele lijstjes bevatte het boekje ook een aantal korte gesprekken. Hier hebben we dan de oerversie van wat later de *Colloquia* zouden worden. Erasmus heeft dit korte geschriftje niet willen publiceren; het is pas twintig jaar later, in november 1518, bij zijn vaste drukker Froben in Bazel verschenen, die de hand op een manuscript had kunnen leggen. Erasmus was daar allesbehalve mee ingenomen – er zaten allerlei fouten in, vond hij – en voelde zich daardoor gedwongen om zelf met een juiste uitgave te komen. Die verscheen korte tijd later, in maart 1519, bij Diederik Martens in Leuven. Daarmee begint de lange reeks van edities die, vanaf 1522 onder de nu gebruikelijke titel *Colloquia*, tijdens Erasmus’ leven

al veertien geautoriseerde herdrukken zou omvatten. Die opeenvolgende herdrukken waren allemaal ten opzichte van hun voorgangers uitgebreid: de uitgave van 1522 telde 17 samenspraken, in 1533, wanneer de laatste druk tijdens Erasmus' leven verschijnt, zijn dat er 66 geworden.

Omdat het om dialogen gaat waarvan de inhoud vaak betrekking heeft op kwesties van religie en moraal zou u wellicht kunnen denken dat de Socratische dialogen van Plato als model voor de *Colloquia* hebben gefungeerd. Dat is op zich een verstandige gedachte – navolging van de klassieken ligt bij iemand als Erasmus altijd voor de hand – maar die is toch niet geheel juist. U weet, in veel van die dialogen treedt Socrates, die zelf niets geschreven heeft, als gesprekspartner van een lange reeks mede-Atheners op, van hoog tot laag, van vooraanstaand politicus tot slaaf, en van geleerd filosoof tot ongeletterde. Daarbij veinst Socrates onwetendheid en door het stellen van indringende vragen aan zijn gesprekspartner weet hij die tot het inzicht te brengen dat de kennis waarover deze meent te beschikken niet betrouwbaar is.

Zo zitten Erasmus' *Colloquia* niet in elkaar. Hij heeft als model voor zijn dialogen eerder een andere klassieke auteur gekozen, de filosoof, retor en satiricus Lucianus van Samosata, die afkomstig was uit Syrië en leefde in de tweede eeuw na Christus. In Erasmus' dagen was Lucianus, als je op het aantal uitgaven van zijn werken mag afgaan, de populairste Griekse auteur – het kan dus verkeren. Erasmus was een groot Lucianus-fan: hij had zichzelf door het lezen van diens geschriften Grieks geleerd en vond hem mede om die reden ook de beste auteur om Grieks uit te leren. Er waren rond 1500 in West-Europa maar weinig lieden die het Grieks op enig niveau beheersten. Een daarvan was Thomas More, de beroemde tijdgenoot van Erasmus en zijn goede vriend, en evenals Erasmus een groot bewonderaar van Lucianus. Samen publiceerden ze in 1506 een bundel geschriften van Lucianus in Latijnse vertaling, die acht jaar later, in 1514, nog eens een sterk uitgebreide herdruk beleefde. Wat Lucianus betreft, onder de schrijvers van de oudheid is er niemand die zo een hekel heeft aan allerlei vormen van bijgeloof, hypocrisie en pretentie als hij. Filosofen, stichters van godsdiensten en sectes, kapitalisten en andere lieden met valse pretenties: hij hekelt wat hem niet aanstaat in een lange reeks humoristische en satirische geschriften. Dat doet sterk aan

Erasmus denken, die ook zijn hele leven heeft gestreden tegen onoprechtheid, huichelarij en bijgeloof.

De *Colloquia* geven Erasmus de gelegenheid om zijn ideeën op dit en andere gebieden op een andere, speelsere en toegankelijker manier aan de man te brengen dan hem dat mogelijk is in wat ik voor het gemak maar zijn gewone tractaten zal noemen. Ik geef een paar voorbeelden: in het colloquium *De schipbreuk* uit 1523 maakt hij op een uiterst humoristische manier het wijd en zijd verspreide bijgeloof binnen en buiten de kerk en de daarmee gepaard gaande huichelarij belachelijk. De situatie lijkt ontleend aan het bijbelboek Jona: schip in zwaar weer dreigt te vergaan, lading wordt overboord gezet, helpt niets, bemanning en opvarenden gaan vervolgens bidden, helpt ook niet, enzovoorts, enzovoorts – in die noodsituatie proberen een aantal opvarenden letterlijk het tij ten goede te keren door beloften te doen aan diverse heiligen. Een wat langer citaat, in de vertaling van Jeanine de Landtsheer: “Ik moest wel lachen toen ik een kerel met luider stem – stel je voor dat hij anders niet gehoord werd! – hoorde beloven dat hij de heilige Christoffel die in de kathedraal van Parijs wordt vereerd een wassen kaars zou brengen zo groot als het beeld zelf – een berg eerder dan een beeld! Terwijl hij zo luid als hij kon die eed uitriep en maar bleef herhalen, gaf een kennis van hem, die toevallig naast hem stond, hem een por met zijn elleboog en waarschuwde hem: ‘Let op wat je belooft: zelfs als je al je have en goed bij opbod liet verkopen, kun je dat onmogelijk betalen!’ Waarop hij, met een veel kleiner stemvolume, want Christoffel mocht het natuurlijk niet horen, terugbeet: ‘Hou je mond, idioot. Geloof je nu echt dat ik dat meen? Als ik eenmaal weer vaste grond onder mijn voeten heb, geef ik hem nog geen reuzelkaars!’”¹

Een ander voorbeeld is de dialoog *Het eten van vis*, in het origineel met de fraaie Griekse titel *Ichthyofagia*, voor het eerst gedrukt in de uitgave van 1526. Het is de langste van al de *Colloquia* en behelst een gesprek tussen een slager en een visboer, om precies te zijn een handelaar in gezouten vis. In de keuze van zijn personages en vooral door wat hij ze laat zeggen heeft Erasmus hier naar het mij wil voorkomen pogingen tot geloofwaardigheid

---

¹ Desiderius Erasmus, *Gesprekken / Colloquia*, vertaald en toegelicht door Jeanine de Landtsheer, Amsterdam: Athenaeum / Polak & Van Genneep, 2007.

grotendeels laten vallen. Immers, in de dialoog komt een flink aantal theologische onderwerpen ter sprake die destijds, in het eerste kwart van de 16^e eeuw, erg actueel waren, zoals spijswetten en vastendagen en de verbindendheid van het leergezag van de paus en diens onfeilbaarheid. Het is niet erg aannemelijk dat eenvoudige middenstanders toen over dit soort onderwerpen een discussie met de kennis en diepgang zoals die hier gevonden wordt hadden kunnen houden, ook al heeft de slager naar eigen zeggen de Bijbel in vertaling gelezen en heeft de visboer het een en ander opgestoken als hij weer eens zijn handelswaar moest bezorgen bij het Dominicanenklooster in de stad. Maar het pleit voor Erasmus' meesterhand dat de dialoog daarmee niet in zijn uitwerking wordt belemmerd; het is een uiterst leesbaar en levendig stuk. Die levendigheid wordt ook bevorderd door het feit dat Erasmus op ruime schaal en met de nodige humor – *tongue in cheek* – een aantal van zijn eigen stokpaardjes berijdt. Zoals u wellicht weet, had Erasmus het land aan het verplichte eten van vis gedurende de vastentijd voorafgaand aan Pasen. Hij verdroeg geen vis en de stank ervan alleen was al genoeg om hem een straat te laten omlopen. Die weerzin geeft hem hier de gelegenheid om helemaal los te gaan tegen vis, viseters en vishandelaren.

Om met die laatste categorie te beginnen, meteen al aan het begin van de dialoog laat de auteur ons fijntjes weten dat de vishandelaar iemand is die althans volgens de slager zijn snotneus gewoonlijk aan zijn elleboog afveegt. De beginzin van de dialoog, die ik voor het gemak nog iets botter zal weergeven dan hij in het origineel staat, zegt eigenlijk al genoeg: “Ha die visboer, nog steeds geen zelfmoord gepleegd?” Die opmerking is ingegeven door een besluit uit Rome dat voortaan iedereen mag eten wat hij wil, ook tijdens de vastentijd; gevolg daarvan zal zijn dat niemand meer vrijwillig vis zal kopen. Immers, aldus Erasmus, door het toedoen van vishandelaren wordt de stad vervuild en worden de vier elementen, aarde, water, lucht en vuur verziekt. Het eten van vis bedreigt de volksgezondheid, want daardoor wordt het lichaam gevuld met giftige sappen, met als gevolg koorts, toring, jicht, epilepsie, eczeem en nog een hele reeks vervelende ziektes. En een beetje zoals volgens een vaak gehoorde mening hondeneigenaren op hun hond gaan lijken, zo nemen viseters op den duur de eigenschappen van de vis over: ze zijn bleek, ze stinken, ze zijn dom en ze kunnen niet praten.

Maar wat begint als een soort sketch van André van Duin wordt al gauw een veel serieuser gesprek over actuele theologische thema's. Daarbij kan Erasmus het niet nalaten om

– zij het met gebruikmaking van pseudoniemen – een aantal theologen met wie hij overhoop lag belachelijk te maken. We naderen hier de sfeer van de *Lof der Zotheid*. Dat ridiculiseren van die godgeleerden doet Erasmus als volgt: ergens tegen het einde van de discussie zegt de slager dat wat de visboer heeft verkondigd best aannemelijk klinkt, maar dat hij het toch niet helemaal vertrouwt. Daarom is hij voornemens zich tot een hooggeleerde theoloog te wenden om van die de waarheid te horen. Wie is dat dan, vraagt de visboer, en noemt daarop een aantal namen van theologen die de slager stuk voor stuk afserveert met kwalificaties die er niet om liegen. Ik bespaar u hun namen, want die kent bijna niemand meer, en die doen er ook niet zoveel toe, maar de manier waarop Erasmus ze stuk voor stuk afserveert, is wel de moeite waard. Dat gaat zo: de eerste “is al sinds jaren niet meer bij zijn verstand en kan zich beter beperken tot het preken voor oude vrouwtjes.” De tweede is “een zwetsende sofist.” Over de derde zegt hij: “Moet die naar eer en geweten problemen oplossen als hij niet eens zijn rekeningen betaalt?” Over een vierde: “Ik heb geen blinde nodig om mij de weg te wijzen.” De laatste zit in de hel, en lost daar alle theologische problemen op met zijn dubbelbladige bijl.

Ten slotte, tegen het einde van dialoog, treedt Erasmus zelf nog op; hij toont ons een onverwacht inkijkje in zijn *Werdegang* als theoloog. Dat wil zeggen, hij laat de slager een aantal anekdotes vertellen over hemzelf, waarbij hij zich van het nogal doorzichtige pseudoniem Eros bedient – een duidelijke toespeling zowel op zijn voornaam Desiderius als op zijn achternaam Erasmus. Deze Eros is een man op leeftijd, zestig jaar oud, zwak van gezondheid en iemand die mede daarom absoluut geen vis verdraagt. De auteur vertelt over zichzelf hoe hij daardoor zowel in Freiburg als in Besançon tijdens de vastentijd in de problemen kwam, hoewel hij over een pauselijke dispensatie beschikte die hem toestond om wel vlees te eten.

Daarop volgt dan nog, dit keer verteld door de visboer, het relaas over diens verblijf in een theologisch college in Parijs. De visboer zou daar in zijn jeugd verbleven hebben, wat als een tweede argument wordt gebezigd waarom deze op het oog eenvoudige middenstander zo geverseerd is in godgeleerde kwesties. Dat college, dat, aldus de vishandelaar, zijn naam aan azijn ontleent, is het Collège de Montaigu, een van de instellingen die deel uitmaakte van de theologische faculteit van de Sorbonne. Het is de vraag of daar ooit een visboer heeft

verbleven, maar wie daar wel tot de studenten heeft behoord is Erasmus zelf, en dat is zonder twijfel degene die hier spreekt door de mond van zijn personage. Genadeloos rekt hij af met het ascetische regime dat daar onder leiding van de Vlaamse zeloof Jan van Standonck heerste. Weliswaar hebben in het college zelfs de muren verstand van theologie, maar de visboer (Erasmus dus) heeft niets daarvan meegekregen dan een lichaam dat verziekt was door kwade sappen en een royale hoeveelheid luizen. Het leven in Montaignu was een voortdurende vastentijd, want het eten van vlees was er geheel en al verboden. Bovendien was het regime er zo streng dat sommige studenten er fysiek of psychisch aan onderdoor gingen: ze stierven of werden ziek of gek, zozeer zelfs dat niemand zonder blijvende schade op te lopen in deze instelling verbleven heeft. Dit schrikbarende beeld van een theologenopleiding aan het einde van de 15^e eeuw herinnert ons er nog eens aan dat hervormingen binnen de kerk hoe dan ook niet konden uitblijven.

Van een elementair leerboekje Latijnse conversatie voor beginners tot een bundel verhandelingen in dialoogvorm waarin de dringende kwesties en noden van de tijd worden besproken, dat is in het kort de geschiedenis van de *Colloquia* tijdens het leven van de auteur geweest. Dat aan dat alles de gedachte van de auteur ten grondslag ligt dat betere Latinisten ook betere mensen zijn, moeten we dan maar met een korrel zout nemen; de historicus Jacques Presser wees er al op dat *humaniora* niet humaniseren. Ook in andere opzichten is het boek, evenals alle andere boeken van Erasmus, geschiedenis geworden. Maar wat het boek voor de huidige lezer zo onmodern en misschien wel daarom zo aantrekkelijk maakt, is de meestentijds opvallend rustige toon waarop de auteur bij monde van zijn personages zijn standpunten naar voren brengt. Ook Erasmus, die een lichtgeraakte persoon was, kon immers een vilein polemist zijn, maar daar is hier niets van te merken. De meeste van de destijds actuele kwesties waarover de gesprekken handelen, zeggen ons tegenwoordig niets meer, hoewel er uitzonderingen zijn: denk daarbij aan onderwerpen als vrouwenrechten, goed onderwijs, verdraagzaamheid. Maar u mag van mij aannemen dat de meningen ook over punten die ons niet meer warm of koud maken destijds fel botsten. Erasmus' *Colloquia* tonen aan dat het niettemin mogelijk is, of in elk geval mogelijk zou moeten zijn, om over controversiële onderwerpen op rustige toon te spreken. Dat in elk geval zou een hedendaagse lezer voorzichtig optimistisch moeten stemmen.